

Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Mimari Süslemesi

Candan Ülkü*

646

Anadolu'nun 11. yüzyılın son çeyreği içinde Türkler tarafından fethine başlanmasından, 14. yüzyıl başına kadar uzanan dönemde Anadolu Selçuklu sanatı çok parçalı bir yapı göstermektedir. Bu dönemde Anadolu Selçuklularıyla birlikte Anadolu'da, Danişmendoğlu, Satukoğlu, Mengücekoğlu ve Artukoğlu hakimiyeti de sürmüştür. 13. yüzyıl içinde Artukoğullarının dışındaki Beylikler ortadan kalkmış, Artukoğulları ise Selçuklulara bağlı hale gelmişlerdir.

Selçuklular, ilk sultanları I. Rükneddin Süleyman Şah zamanında Anadolu'nun fethine başlamışlar ve bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun önemli merkezlerinden biri olan İznik, 1076-1096 yılları arasında Selçuklu Devleti'nin ilk başkenti olmuştur. Bu dönemden sonra, özellikle I. Kılıç Aslan zamanında (1092-1107), hem Bizans saldırılarına karşı korunmak amacıyla, hem de Anadolu'yu merkezî açıdan daha iyi denetleyebilecek bir konumda bulunan Konya, Selçuklu Devleti'nin ikinci ve son başkenti olmuştur. Selçukluların Konya'daki egemenliği 1105'lerden başlaya-

rak etkili olmuş ve özellikle I. Kılıç Aslan zamanı daha çok Anadolu'nun fethi ile geçtiği için şehirdeki imar etkinliklerinin bu dönemde pek gerçekleştirilemediğini belirleyebiliyoruz. Ancak, I. Mes'ud zamanından (1116-55) itibaren, başta başkent Konya olmak üzere, Selçukluların egemenliği altında bulunan Orta Anadolu'da imar faaliyetlerine başlandığı bilinmektedir. Bu dönemden sonra ticaretin de önem kazanmasıyla yalnızca Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirlerde değil, Batı Anadolu ve Marmara bölgesi dışında Anadolu'nun hemen her yerinde büyük programlı imar etkinliklerine girildiği görülür. Özellikle 12. yüzyılın sonlarından başlayarak, toplumun her tür gereksinimine cevap verecek yapıların ve diğer sanat ürünlerinin yoğun bir şekilde yapıldığı bilinmektedir. Kültür yaşamının çok canlı olduğu Selçuklularda oldukça kısa bir dönem olan yaklaşık doksan yıllık bir süreç içinde, sekiz yüz civarında yapının inşa edildiği bilinmektedir. Bunların yarısından çoğu büyük programlı ve anıtsal nitelikli yapılarıdır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminin (1237-47) sonlarına doğru, özellikle Anadolu'da yaşanan Moğol istilası sonucu imar etkinlikleri bazı şehirlerle sınırlı kalmış, bunların yapımında da sultanlardan çok vezirlerin katkısı olmuştur. Moğolların Selçuklularda ve halktan aldığı ağır vergiler eski ekonomik gücün yavaş yavaş ortadan kalkmasına yol açmış, ticaret eski önemini kaybetmiştir. Buna rağmen Selçuklu Devleti, sultanların yerine vezirlerin söz sahibi olduğu bu gerileme dönemini 1318'lere kadar sürdürmüş ve bu tarihte Moğollar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

A. Mimari

Cami

Anadolu Selçuklu dönemi camileri plân bakımından çeşitlilik gösterir. Mimari plânlar-

(*) Yrd. Doç. Dr., Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

da esas iki öge mihrap nişi ve onun yer aldığı mihrap duvarıdır. Yapının tümü bu iki ögeye göre biçimlenir: 1) Mihrap duvarına paralel veya dik, sütun ve kemer sırası dizileriyle oluşturulan sahnın yer aldığı örnekler, 2) Mihraba yönelen sahnın diğerlerinden farklı (geniş ve yüksek olarak) ele alındığı örnekler. Ayrıca tek hacimden oluşan mescitler de bulunmaktadır. Biçimlenmede sütunların yapıldığı malzeme (ahşap, taş) bugüne kadar ayırtıcı bir özellik olarak öne çıkarılmıştır. Yapının örtü sistemi plân özelliklerine göre değişiklik gösterir. Yukarıda belirtilen cami biçimlenmelerini örneklerle ele alalım.

1) *Mihrap duvarına paralel veya dik sahnımlardan oluşan plân tipi*: En eski yapım tarzını bize gösterir. Eş uzaklıkta yerleştirilen sütunlar veya ayaklar ve bunları birbirine bağlayan mimari öğelerle (lento, kemer vb.) oluşturulan yapı tarzıdır. Kemer dizileri mihrap duvarına paralel veya dik olabilir. Anadolu'da bilinen en eski camiler bu plân tipinde inşa edilmişlerdir. Sütun ve kemerler taş veya ahşap olabilir. [Konya Alâeddin Camisi – Doğu Kanadı, 12. yy; Sivas Ulu Camisi, 13. yy.başı, Beyşehir Eşrefoğlu Camisi 1297].

2) *Mihraba yönelen sahnının diğerlerinden farklı (geniş ve yüksek olarak) olduğu örnekler*: Bu sahnın mihrap nişinin bulunduğu, mihrap duvarına dik olarak uzanır ve diğer sahnımlardan daha geniş ve yüksek olarak inşa edilmiştir. Mihrap duvarına paralel olan (ilk) sahnın da benzer şekilde yüksek ve geniş inşa edilebilir. Mihrap nişinin üzerine gelen yerde bir kubbe yer alabildiği gibi, bu eksen üzerinde eyvan vb. mimari öğeler de yer alabilir [Niğde Alâeddin Camisi, 1223; Malatya Ulu Camisi, 1224; Kayseri Huand Hatun Camisi, 1238].

3) *Tek hacimden oluşan mescitler*: Selçuklu mescitlerinin çoğu Konya'dadır; bunlar, kare veya dikdörtgen plânlı, tek kubbeli, kimseleri tek kubbeli ve ana mekânların önündeki tonozlu ya da düz çatılı girişleri (son ceme-

aat yeri) olan örnekler de vardır [Konya Taş Mescit, 1215; Konya Taş Mescit, 13. yy.'ın ikinci yarısı; Konya Karatay Mescidi, 13. yy. ortaları].

Medrese

Anadolu Selçuklularında iki tür medrese yapısı gelişmiştir. Özellikle merkezî avlunun büyük bir kubbeyle örtüldüğü kapalı medreseler, sürekli gelişimleriyle Anadolu Türk mimarlığının özgün yapıları arasında yer alır. Diğer tür ise açık bir avlu etrafında mekânların düzenlenmesi ile oluşturulmuştur.

Anadolu'da ilk medreselerin kubbeli tipte olması dikkati çeker. Anadolu'da yaptırılan örnekler Danişmendlilerden Yağbasan tarafından Tokat 1151-2 ve Niksar 1157-8'deki, Anadolu'nun bu en eski iki medresesinde büyük bir kubbe iki yanda dar eyvanlara, diğer yanda ise kapalı duvarlara oturmaktadır. Anadolu Selçuklularında da sevilerek kullanılan bir şema olmuştur [Afyonkarahisar Sincanlı Boyalıköy Medresesi 1210, Isparta Atabey Ertokuş Medresesi 1224; Konya İnce Minareli Medrese, 1260-65; Konya Karatay Medresesi, 1251].

Açık avlulu medreseler, kat ve eyvanların sayısı, avluyu çevreleyen revaklara göre kimi ayrılıklar gösterir [Kayseri Huand Hatun Medresesi, 1237; Kayseri Hacı Kılıç Medresesi 13. yy. ortaları; Konya Sırçalı Medrese 1242; Kayseri Seraceddin Medresesi 1237; Kayseri Sahibiye Medresesi 1268].

13. yüzyılın ikinci yarısında Moğol istilasından sonra, özellikle Doğu Anadolu'da medrese mimarlığında değişik bir tasarımla karşılaşmaktadır. Bu yapılar, taç kapı üstündeki çifte minareleri, bezemelerinin zenginliği ile dikkati çeker. Bakışık düzendeki yapılarda, avlunun eksenleri üzerine büyük eyvanlar yerleştirilmiş, girişin karşısındaki ana eyvan, yapının iç mekânına egemen olacak şekilde tasarlanmıştır. Eyvanlar arasında öğrenci oda-

ları vardır. Sivas, ikişer katlı, dört eyvanlı üç medrese ile döneme damgasını vurmuştur: Gök Medrese, Buruciye Medresesi ve Çifte Minareli Medrese. Üçü de 1271'de yaptırılan bu yapılar, görkemli ön yüzleri, plânları, ölçülerindeki uyum, ince işlemeli taş süslemeleri, zengin çini mozayikleri ile Anadolu Selçuklu sanatının klâsikleri sayılmaktadır.

Darüşşifa

Anadolu Selçuklu dönemi darüşşifaları, bir eğitim kurumu olan medreselerin plân şeması esas alınarak inşa edilmiş sağlık kuruluşlarıdır.

Anadolu'da 13. yüzyılda açık avlulu ve eyvanlı medrese şemasının, hastane ve tıp eğitimi gibi, birden fazla benzer işlev gerektiren yapılarda yanyana tekrarlanarak kullanılması dikkat çekmektedir [Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesi, 1205-6; Sivas, I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası, 1217-18]. Kubbeli medrese şemasını kullanan bir örnek de mevcuttur [Divriği Turan Melik Darüşşifası, 1235].

Türbe

Anadolu Selçuklu türbeleri zengin çeşitleriyle dikkati çeker. Türbeler, lahtin olduğu bir bölüm ile bu mekânı örten bir örtüden oluşur. Kimi türbelerde mezarın bulunduğu bir mezar odası (*krypta*) da görülmektedir. Silindirik [Usta Şagird Türbesi, Ahlat 1285, çok kenarlı [Sekiz Kenarlı: Kayseri Hunad Hâtûn Türbesi, 1260-70, Niğde Hüdâvend Hâtûn Türbesi, 1312-3; On Kenarlı: Konya II. Kılıç Aslan Türbesi, 1178'den sonra; Oniki Kenarlı: Döner Kümbet, Kayseri 1285 civarı], kare tabanlı [Melik Gâzî Türbesi, Pınarbaşı - Kayseri 12. yy. sonu], Ebû'l-Kasım Türbesi, Tokat 1234; Alaca Kümbet, Kayseri 13. yy. sonu] varyasyonlarıyla dikkati çekerler. Bu biçimlenmenin dışında dilimli [Mama Hatun Türbesi, Tercan 1245 civarı] ve eyvan biçimli [Gö-

meç Hâtûn Türbesi, Konya 13. yy. sonu, 14. yy. başı] olanlar da vardır. Bir yapının içinde yer alan türbeler, [Sivas, I. İzzeddin Keykavus Türbesi, 1220, Amasya, Gök Medrese Camisi] ait oldukları yapıya zenginlik katmaktadır.

Hanlar

Anadolu'ya hakim olan Selçuklular, Hindistan ve Çin'i Anadolu şehirlerine bağlayan yollar üzerinde birçok kervansaray kurmuştur. Anadolu Selçuklu hanlarının tipolojisinde, iki farklı plân tipiyle karşılaşılır: 1- Yalnız Barınak Kısmı Olanlar [Aksaray Sultan Han, 1229, 2- Barınak ve Servisleri Olanlar [Alara Han, 13. yüzyıl]. Hanlar, yolcuların yatdığı, dinlendiği, yükün indirilip bindirildiği, hayvanların çözümlenip dinlendiği ve beslendiği bir mekândır. Yolcular ve hayvanlar farklı yükseklikte yer alan sekilerde yer alırlardı. Hanlarda, yeri ve boyutları değişik olsa da mutlaka bir mescit yer alır. Ayrıca hamam, çeşme, helâ, depo, gözetleme odaları ve galerinin varlığı da bilinmektedir. Hanlarda hizmet edenlerin ve kalan yolcuların gereksinimlerini karşılamak üzere, hanların yakınlarında ufak yerleşimlerin kurulduğu da bilinmektedir. Hanlar, aynı zamanda posta işlerinde de kullanılmıştır.

Hamamlar

Anadolu'nun pek çok yerinde halka açık hamamlar ve kaplıcalar kurulmuştur. Kaplıcalar, doğal kaynakların bulunduğu yerlerde, çok eski tarihlerden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yıkanmak ve tedavi amacıyla yapılan bu yapılar, basit dört eyvanlı şemayı bize gösterirler. Anadolu'da Türk döneminden kalan ilk hamam 11. yüzyılda yapıldığı sanılan, Artukoğlu dönemi yapısı olan Mardin, Emireddin Maristan Hamamı'dır. Selçuklu hamamları arasında, Konya Gülümser Hatun [1233-4], Kayseri Huand Hatun Külliyesi [1238], Ilgın Sahibata [1267-68], Konya Sahi-

bata [1258-85] hamamları ile Alara Kalesindeki saray hamamı belirtilebilir. Bunların dışında, köşk, saray, han, kışla veya tekke hamamları gibi, kısıtlı sayıda kimselerin yıkanması için düşünülmüş ve buna göre tasarımlanmış küçük ölçülerde hamamlar da bulunmaktadır.

Köprüler

Anadolu'yu dış dünyaya bağlayan yollar üzerinde yer alan köprüler, araziye bağlı olarak biçimlenmektedir. İki ana köprü tipi saptanmıştır: 1- Ortadaki, geniş ve yüksek ana kemere doğru, her iki yandan güçlü bir çıkışla yükselen, dik köprüler, 2- İki veya çok sayıdaki kemerler arasında, yükseklik ve genişlik bakımından büyük ayırım göstermeyen, köprü yolunun az eğimli veya düz olduğu köprüler. Anadolu Selçuklu köprülerine, Ankara'daki Ak Köprü [1225] örnek gösterilebilir.

B. Mimari Süsleme

Selçuklu sanatı taşla yoğrulmuş/olan bir sanattır. Yapıların kapı, pencere, sütun başlığı, tonoz bingi, küresel bingi gibi özel noktalarını süsleyen bu bezemenin Anadolu Türk sanatına özgü nitelikleri vardır. Taş süslemenin kaynaklarına (motif) bakıldığında (İran ve Orta Asya), taş süslemenin yaygın olmadığı görülür. Anadolu'da taş süslemeye bakıldığında, geometrik, bitkisel, figürlü, süslemeler ile yazı ve mimari bir eleman olan mukarnasın da süsleme amacıyla kullanıldığı görülür.

Yapıların özellikle taş kapılarında bir arada da kullanılabilen geometrik ve bitkisel düzenlemeler, sadece o yapı için tasarlanmıştır ve zengin bir dünyayı gösterir.

Kimi yapılarda görülen figürlü süslemeler, o yapıyı yaptıranı gösterebildiği gibi [Divriği Şifahanesi 1228-29], yapıyı kötülüklerden

koruma (ejderler), hakimiyet simgesi (çift-başlı kartallar ve aslanlar) amacıyla da yapıda yer alabiliyorlardı. Yazı da süslemede önemli bir rol oynar (özellikle, kufi). Figürlerle birleştirilen örnekleri de görülmektedir.

İşlevsel bir öge olan mukarnas, aynı zamanda bir süsleme ögesi olarak da görülmektedir. Gelişmiş mukarnas örneklerinde sarkıtlara rastlanılır.

Tuğla da mimari süslemede kullanılmıştır. Gerek tek başına (çeşitli şekillerde dizilebilir), gerekse sıralanarak ya da tuğlayla birlikte çininin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Böylece, düz ya da eğimli yüzeyler, geometrik veya bitkisel motiflerin yanı sıra yazının uygulanmasında kolaylık sağlamıştır.

Kaynaklar

1) Genel Yayınlar

Aslanapa, O. 1984., *Türk Sanatı*.

Durukan, A. - Ünal, M.S. 1994. *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*, Ankara.

Ögel, S. 1994., *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul.

2) Yapı Türlerine Yönelik Yayınlar

Arık, R. 2001., *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri*, Ankara.

Bektaş, C. 1999., *Selçuklu Kervansarayları: Korunmaları, Kullanımları*, İstanbul.

Cantay, G. 1992., *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara.

Çulpan, C. 1975., *Türk Taş Köprüleri*, Ankara.

Erdmann K. 1961, *Das anatolische Karavansaray des XIII. Jahrhunderts*, parts 1-2, Vol. 2, Berlin; parts 3-4 Hanna Erdmann tarafından 1976'da yayımlanmıştır.

İlter, F. 1978., *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara.

Kuran, A. 1969., *Anadolu Medreseleri - I*, Ankara.

Önge, Y. 1995., *Anadolu'da XII. – XIII. YY. Türk Hamamları*, Ankara.

Önge, Y. 1997., *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara.

Önkal, H. 1996., *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara.

Sözen, M. 1970-72., *Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri* 2 cilt İstanbul.

Tuncer, O.C. 1986., *Anadolu Kümbetleri –I, Selçuklu Dönemi*, Ankara.

Yavuz, A.T. 1983., *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer*, Ankara.

3) Süsleme ve Malzeme ile İlgili Yayınlar

Bakırer, Ö. 1976., *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mibrapları*, Ankara.

Bakırer, Ö. 1981., *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, 2 cilt, Ankara.

Meinecke, M. 1976., *Fayencedekorationen*

seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien, 2 cilt, Tübingen.

Mülayim, S. 1982., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler – Selçuklu Çağı*, Ankara.

Mülayim, S. 1999., *Değişimin Tanıkları, Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, İstanbul.

Ögel, S. 1966., *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara.

Öney, G. 1976., *Türk Çini Sanatı*.

Öney, G. 1988., *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara.

Ünal, R.H. 1982., *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taç Kapılar*, İzmir.

4) Diğer

Alaeddin'in Lambası: Anadolu'da Selçuklu Çağı Sanatı ve Alaeddin Keykubad, İstanbul, 2001.

Malazgirt Armağanı, 1972.

Türk Tarıh Kongreleri.

Türk Sanatı Kongreleri.